



FAKAFEPAKI'I 'A MĀMANI

'Eletā Dallin H. Oaks

'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá
Mo Sisitā Kristen M. Oaks

Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou • 4 'o Nōvema, 2007
Polokalama Ako Fakalotu 'a Pokateló

'Okú ma fiefia mo Sisitā Oaks ke 'i heni 'i Pokatelo, pea ke 'i he ako'anga fakalotu ko 'eni 'o Pokatelo 'i 'Aitahoó ke fakahoko 'a e fakamafola 'o e efiafi ní 'a ia 'e a'u atu ki ha ngaahi feitu'u lahi 'i māmani. 'Oku ou fie fakahā ke 'ilo'i 'e kimoutolu 'oku fanongo maí 'a e tokolahi 'o e kakai lalahi kei talavou 'oku 'i he 'ēlia Pokateló. 'Oku fakafuofua ki he toko 10,000 honau tokolahí, pea ko e meimei toko 7,000 'o kinautolu 'oku nau ako 'i he 'Univēsiti 'o e Siteiti 'Aitahoó, pea 'i he efiafi ní, 'oku 'i heni hono palesitení, 'Afa Vailase, mo hono uaifí. Ko e tokolahi fakakātoa 'o kinautolu 'oku ako 'i he 'Univēsiti ko e toko 14,000 nai, ko ia ko e peseti 'e 50 ai ko 'etau fānau Siasi. Ko ha kolo fakafuofua 'eni 'oku nofo ai 'a e Kāingalotú 'i he fakatonga-hahake 'o 'Aitahoó, pea 'okú ma ongo'i ko ha tāpuaki makehe ia ke ma 'i heni ke kamata 'a e fakamafola ko 'eni 'a e CES.

Ko ha Toe Lave ki he Teití mo e 'Ekitiviti Fakakulupú

'I he'eku lea ki he kau fanongó 'i he faeasaiti 'a e CES 'i Mē 'o e 2005, ne u lave ai 'o kau ki he teití mo e ngaahi 'ekitiviti fakakulupú. Na'á ne fakatupu 'e ia ha ngaahi fakakaukau lahi na'e fakahoko mai kiate au 'o u pehē ai 'oku totonu ke u toe lave pē ki he tefito ko iá ki mu'a peá u toki hoko atu ki he tefito'i kaveinga 'o 'eku lea ki he pōnī.

'Oku ou 'oatu hano ki'i fakamatala'i fakanounou 'o 'eku pōpoaki ko ia ki mu'á koe'uhi ko kinautolu ne te'eki ke nau fanongo aí, pea ke toe fakafuofua e manatu 'anautolu na'e fanongo ki aí.

'Uluaki, 'oku ou kau fakataha mo ha ni'ihi kehe 'i hono fakahā 'emau hoha'a koe'uhi ko ha ni'ihi kei talavou tokolahi 'i honau ta'u uofulu tupú 'oku nau fakatoloi 'a e ngaahi fatongia 'o e malí mo e mo'ui fakafāmilí.

Uá, ne u vahevahe 'a e fakakaukau 'a ha kakai 'oku lahi 'enau 'iló 'o pehē kuo faka'au ke mole atu hono fai 'o e teití 'i he ngaahi 'univēsiti pea 'i he kakai lalahi kei talavou fakakātoa. Kuo fetongi'aki ia 'a e me'a 'oku ui ko e "'ekitiviti fakakulupu" ("hanging out").

Ne u faka'uhinga'i 'a e 'ekitiviti fakakulupú mo e teiti ke 'ilo'i 'e kinautolu 'oku 'ikai mahino ki ai 'a e ongo me'á ni. Na'e 'omi 'i ha taha 'o e ngaahi tohi na'e 'oange kiate au hili 'eku leá—'oku ou tui ko ha tohi ia mei ha fefine 'i 'Aitahoó ni pē—hano faka'uhinga'i fo'ou mo lelei ange. Na'á ne pehē ko e 'ekitiviti fakakulupú, ko e "nofo noa fakakulupu."

Tolú, ne u fakamatala ki hono 'uhinga kuo hoko ai 'o faingata'a mo ta'emanakoa 'a e teití.

Ne u 'oange leva 'a e fale'i ko 'ení, 'a ia ko 'eku to'o pē ia mei he'eku lea 'i he faeasaiti ko iá:

[“Kakai tangata, kapau kuo mou 'osi mai mei ho'omou ngāue fakafaifekaú pea 'oku mou kei muimui pē 'i he ngaahi founa 'o e feohi 'a e tamasi'i mo e ta'ahiné 'a ia ne akonaki'i kimoutolu ke mou muimui ai [ki mu'a homou ta'u 16], kuo taimi ke mou liliu ā he kuo mou lalahi. 'Ai ke mou lototo'a pea kumi ha taha. Kamata'aki pē ha'amou teiti mo ha kau finemui kehekehe, pea ko 'ene lelei pē iá pea hoko atu ki he faikaume'á. Kuo taimi 'a e malí. Ko e taumu'a ia 'a e 'Eiki ma'a Hono ngaahi foha mo e 'ofefine lalahi kei talavou. Ko e kakai tangatá 'oku nau kamata 'ení, pea 'oku totonu ke kamata 'e kimoutolu kakai tangatá 'a e teití. Kapau 'oku 'ikai ke mou 'ilo'i pe ko e hā 'a e teiti, mahalo 'e tokoni atu 'a hono faka'uhinga'i ko 'ení. Ne u ma'u ia mei hoku mokopuna fefine ta'u 18. Kuo pau ke lava'i 'e ha teiti 'a e sivi 'e tolú: (1) 'osi palani ki mu'a, (2) 'osi ngaue'i, pea (3) 'osi ma'u e tokotaha.

“Kau finemui, ta'ofi hono fai 'o e ngaahi 'ekitiviti fakakulupú 'o fu'u lahi, pea poupu'i 'a e teiti 'oku faingofua, 'ikai ha fakamole ki aí, pea toutou fakahokó. 'Oua na'a 'ai ke faingofua ki he kau talavou ha'omou ō ki ha ngaahi feitu'u ko kimoutolu fefine te mou totongi ai ho'omou me'akaí. 'Oua na'a mou poupu'i 'a kinautolu 'oku fakataumu'a pē ke kai ka mou totongi 'e kimoutolú. 'Oku lelei ke 'ai pē pea fai ha ki'i 'ekitiviti fakakulupu, ka ko ho'omou sio pē ki ha kakai tangata ko 'enau taumu'a pē ke fakahoko e ngaahi 'ekitiviti fakakulupu mo e kau finemui, 'oku

ou tui 'oku totonu leva ke mou loka'i e me'akai pea polota'i mo e matapā ki fale 'i mu'á.

“Kapau te mou fai 'eni, 'oku totonu ke mou tautau mai 'i tu'a ha tohi 'oku fakalea peheni, “E fakaava 'eni ki ha teiti fakafo'ituitui,' pe ha fa'ahinga fakalea pehē. Pea, 'e kau finemui, . . . kapau 'oku tau fie ma'u ke fakaloto'i e kau talavou ke toe lahi ange 'enau toutou kole teiti, kuo pau ke tau ma'u tatau ko 'etau teiti 'oku 'ikai 'uhinga ia 'e hokohoko atu pē 'o a'u ki ha mali. . . .

“E hoku ngaahi kaume'a te'eki mali kei talavou, 'oku mau fale'i kimoutolu ke mou fakafou ho'omou feohi mo e tangata pe fefine 'i ha ngaahi founa teiti 'e ala lava 'o fakaiku ai ki ha malí, kae 'ikai ko e ngaahi founa 'ekitiviti fakakulupu ko ia 'e fakaiku pē ki ha ngaahi sipoti fakatimi hangē ko e malemalé. 'Oku 'ikai ko ha 'ekitiviti fakakulupu e malí—'e toki hoko ia 'i he taimi 'e ma'u ai 'a e fānaú” (*The Dedication of a Lifetime* [faeasaiti 'a e CES ma'á e kakai lalahi kei talavou, 1 'o Mē, 2005], 5–6).

Ko e 'osi ia 'o e me'a 'oku ou to'o mai mei he'eku lea na'e fai 'i he ta'u 'e ua mo e kongā kuo hilí.

Ko e hā e me'a na'e hoko aí? Ne u toe ma'u mo ha ngaahi tohi fakamālō, kae meimei lahi pē mei he kakai fefine. Na'e pehē 'e ha tokolahi, “Na'e mo'oni ho'o lea.” Na'e fakamo'oni e ní'hi ki ha lau 'a ha tokotaha 'o pehē “ko ha tūkunga fakamamahi 'o e teiti . . . 'i hono fakakātoa 'o e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakahoko fakatāutahá.” Na'e lāunga ha kakai tangata 'e ní'hi 'i he 'ikai tali 'e he kakai fefine 'enau kole teiti pe ko e kakai fefine na'e 'ikai te nau fie hoko atu ki he ngaahi tukupā fakafāmilí.

Na'e pehē 'i ha tohi 'e taha “'oku tokolahi 'a e kakai lalahi kei talavou 'i he Siasí 'oku 'ikai te nau sai'ia 'i he founa “ekitiviti fakakulupu' 'oku fakahokó . . . ka 'oku nau ongo'i 'oku 'ikai hanau mālohi ke fakalei'i fakakātoa e founá ni.” Na'e fakamālō mai e fefine ko 'ení 'i he'eku tuku kiate kitautolu takitaha 'a e me'a ko 'eni na'á ne ui “ko e fatongia fakatāutaha ke ngāué,” peá ne tānaki mai ki ai 'ene pehē kuó ne 'ilo'i 'eni 'a e ngaahi founa 'e lava ke ne “fakalotosi'i ai hono fai 'o e ngaahi 'ekitiviti fakakulupú kae pou pou'i 'a e teiti.” Na'e 'i ai mo ha tohi 'e taha ko e sīpinga ia ki heni (ko e taha 'o e ngaahi sīpinga 'oku ou sai'ia taha aí), ko ha fakatātā 'o e tohi na'á ne fakapipiki 'i he matapā ki he fale na'á ne nofo aí. Na'e pehē 'a e tohi: “E Fakaava ki ha Ngaahi Teiti Fakafo'ituitui!!!!”

Na'e pehē 'e ha fefine 'e taha na'e mali hono tokouá mo ha tangata na'á na fetaulaki 'i ha ngaahi 'ekitiviti fakakulupu. Na'e 'ikai lahi 'ena teiti, ko ia na'e 'ikai te na poto he feohi fakataha 'i ha tūkunga fakasōsialé. Kuo mau mau 'ena nofo malí he taimí ni he 'okú na kei takitaha hokohoko atu pē 'i he ngaahi 'ekitiviti fakakulupú—'o 'alu e husepāniti mo e tamaiki tangatá pea 'alu e uaifi mo e tamaiki fefine.

'Oku 'ikai fe'unga e taimí ke u lave ai ki he ngaahi tohi lahi ko 'ení, ka te u 'oatu pē ha tohi 'e taha he mahalo 'okú ne fakafongā'i 'e ia 'a e ngaahi me'a 'oku lahi 'ene hokó. Na'á ku ma'u e tohi ko 'ení hili ha ta'u 'e taha mei he'eku leá. Na'e fakamo'oni ki ai ha ongome'a na'á na fakamālō mai koe'uhi ko 'ena nofo-mali fiefiá. Na'á na fakamatala 'o pehē na'á na fakatou ako ki hona mata'itohi peá na kaungāme'a 'i ha uooti mo'ó e ní'hi te'eki malí. Na'e kole teiti 'a e tamasi'i ki he ta'ahiné ko e fakaoli pē pea ke na toe maheni lelei ange ai. Hili ha fakakaukau ki ai 'a e ta'ahiné 'i ha ngaahi 'aho sí'i, na'á ne talaange 'oku 'ikai te ne fie teiti mo ia.

Ne 'osi atu ha ngaahi māhina sí'i, pea na'e toki hanga 'e he'eku lea he faeasaiti 'o fakavave'i 'a e me'a na'e fie ma'u ke fakahokó. Na'é peheni 'ena tohi: “Na'á ke pehē 'i he faeasaiti ko e 'kongā hono 'ai ke toe faingofua ange [a e teiti] ko e faka'ehi'ehi mei hono 'ai ke pehē 'oku fakamātoato 'aupito 'a e teiti. Kapau 'oku tau loto ke fakaloto'i e kau talavou ke lahi ange 'enau toutou kole teiti, kuo pau ke tau ma'u 'a e mahino tatau 'oku 'ikai 'uhinga e teiti 'e hokohoko atu ai pē 'o a'u ki he mali.’

Na'e hoko atu 'ena tohi 'o pehē, “I he hili pē 'a e faeasaiti, na'e ha'u [e ta'ahiné] ki he [tamasi'i] 'o kole ange pe 'e lava ke na talanoa.” Na'á ne talaange ki he tamasi'i kuó ne toe fakakaukau ki he teiti, pea kapau 'okú ne kei fie teiti pē mo ia, pea 'e lava pē ke ne 'ahi'ahi feinga. Na'á na pehē 'i he'ena tohi, “Oku kei lahi pē e ngaahi me'a ke ma 'ilo'i fekau'aki mo kimaua takitaha, pea lahi mo e ngaahi liliu ke faí. Ne ma mali 'i he Temipale Uasingatoni D.C. 'i Mē hoko maí. Ne tokoni ho'o fakahinohino mo e fale'i mahinó ke ma 'ilo'i ai ko e teiti ko ha faingamālie ia ke ma toe fe'ilonaki lelei ange ai kae 'ikai ko ha femahino'aki 'i he taimi pē ko iá ki ha feohi taimi lōloa pe mali.” Mo'oni ia!

Hangē ko 'eku lea na'e faí: “I he ngaahi teiti fai-ngofua mo toutou fakahokó, 'oku fakatou lava ai ke maheni 'a e kakai tangata mo e kakai fefine ko ha kakai kehekehe tokolahi 'i ha founa 'e lava ke nau

fakafuofua'i ai ha ni'ihī 'e hoko ko hanau mali. Ko ha founa na'e faka'ofu'ofa 'a e founa teiti motu'á ke maheni ai 'a e tangatá mo e fefiné. Na'e lava ke na talanoa ai. Na'e lava ke ke sio ai ki he anga ke fai ki he ni'ihī kehé mo e tō'onga 'oku fakahoko atu kiate koe 'i ho'omo toko uá. Na'e ma'u ai 'a e faingamālie ke ako 'a e founa ke kamata'aki pea pukepuke ha vā fetu'utaki 'oku matu'otu'á. 'Okú 'ikai hoko ha taha ia 'o e ngaahi me'á ni 'i he ngaahi 'ekitiviti fakakulupú" (*The Dedication of a Lifetime*, 5).

'Okú ou fie fakafe'iloaki atu he taimi ni 'eku teiti ki he efiāfi ní, ko hoku uai fi ko Kilisiteni.

Sisitā Kristen M. Oaks

Mālō 'etau ma'u e efiāfi ni. 'Okú ou fiefia hono kei lau au 'e 'Eletā Oaks ko 'ene teiti. Fānau fefine, 'oku mapunopuna 'a e 'amanaki ki he ta'engatá. Pea 'oku pehē pē kiate kimoutolu tangatá. 'Okú ma 'ofa 'iate kimoutolu peá ma lāngilangi'ia ke fakataha mo e to'u tupu kei tupu hake ma'ongo'onga 'o e Siasí. Ko e kaha'ú kimoutolu, pea 'oku mou faka'ofu'ofa. 'Okú lahi 'a e fiefia mo e ngaahi me'a faka'ofu'ofa 'oku hanga mei mu'a kiate kimoutolú.

'Okú ma 'ilo'i foki 'oku lahi 'a e ngaahi faingata'a 'o e te'eki ai ke malí—'a e ngaahi fili fekau'aki mo e akó, malí, mo e lī'oa ma'a homou fāmilí pea mo ho'omou tui fakalotú. 'Okú ou fie lea'aki he pooni ha me'a 'e fā 'oku 'i hoku lotó: (1) ko ho'omou malava ko ia ke fakamālohia homou 'apí mo e fāmilí, (2) ho'omou malava ke felanga'aki haké, (3) homou taimi 'i ha uooti mo'ó e ni'ihī te'eki malí pe ha tokotaha te'eki malí 'i ha uooti totonú, pea (4) fili 'a e tokotaha ke mo teiti.

'Uluaki: 'Okú falala mai 'a e 'Eiki te ke tokoni 'i hono hakeaki'i 'o ho fāmilí ta'engatá. Na'e lea 'a Sisitā Mary N. Cook fekau'aki mo e tefitó ni 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 'o e 2007. Na'á ne pehē: "'Okú fie ma'u ke fakamālohia 'a e fāmilí kotoa pē, mei he fāmilí lelei tahá ki he fāmilí 'oku palopalema'ia tahá. Ko koe te ke lava 'o fai iá" ("Fakamālohia 'o e 'Apí mo e Fāmilí," *Liahona*, Növema. 2007, 11).

'Okú ou fie fakamo'oni atu 'oku mo'oni 'a e me'a na'e lea ki aí. 'Okú 'aonga pē 'a ho iví, ho'o vėkeveké, mo ho'o tā sippinga ki ho fāmilí—neongo 'oku fakahoko ia 'i ha ngaahi tohi pe 'i he telefoní. 'Okú fakafiefia kiate au 'a kinautolu 'i hoku fāmilí 'oku te'eki ke nau malí, pea 'oku hanga 'e he'enua lī'oa, mateaki, 'enua poto he huá, mo 'enua tuí 'o pukepuke fakataha homou fāmilí. Hangē ko e lea 'a Sisitā Kukí, "'E fakamālohia ho fāmilí

'e he fa'ifa'itaki'anga 'o ho'o mo'ui anga-mā'oni'oni" (*Liahona*, Növema 2007, 11). 'Okú ke mahu'inga, pea 'okú ke fakahoko ha lelei lahi.

Uá: Mo fefaillelei'aki. 'Okú tau fu'u fie ma'u lahi 'a e ngaahi lea fakalotolahí. 'E lava pē ke ke lea'aki 'a e ngaahi lea ko iá. Kamata ngāue'aki kinautolu he taimi ni pea te nau hoko ko ha tāpuaki ta'engata.

Hou'eiki tangata, 'oku ou lea kiate kimoutolu. 'Oua na'a 'i ai ha taimi te mou manavasi'i ai ke langaki hake 'a kinautolu 'oku mou feohí. 'E manatua fuoloa 'a e ngaahi me'a te ke lea'aki. Na'e hiki 'e 'Eletā Oaks 'i he'ene tohi fakata'u 'o e 'apiakó hono fakahīhiki'i 'o ha finemui 'a ia na'á ne hoko 'i he'ene fu'u lahi ko e palesiteni lahi 'o ha houalotu 'i he Siasí. Na'e faka'aonga'i 'e he fefiné ni 'a e ngaahi lea ko 'eni 'i hono piokālafí hili ha ta'u 'e 50 mei ai.

'Okú tau fie ma'u kotoa pē ke hiki hake kinautolu. 'E ngaahi tokoua, 'oku takataki'i kimoutolu 'e ha kau talavou faka'ofu'ofa, lelei, mo angamā'oni'oni. (Ne u manatu ki heni 'i he'eku faka'uli atu ki he mīsini toho pa'anga 'a e pangikeé he uike kuo 'osí 'o u sio ai he me'a faitaá 'i ha ongo tangata ma'u lakanga fakatau'eiki anga faka'eieiki.) Ngaahi tokoua, 'e 'omi ha ngaahi lelei lahi 'e ho'o ngaahi lea fakalotolahí pea mo ho'o sio ki he ngaahi me'a 'e lavá pea mo e ngaahi lelei 'i he ni'ihī kehé, kae fakatautefito ki he kakai tangata 'oku mou feohí. 'Okú tau tupulaki mo fakalalakaka 'i he taimi 'oku fakahīhiki'i mo fakamahu'inga'i ai kinautolú. Ko e ngaahi lea 'ofa mo mo'oni ko ha me'a'ofa ia 'okú ma'au mo e ni'ihī kehé, pea 'e kei hokohoko pehē atu ai pē ki ho'o nofo malí.

Tolú: 'Okú kau homou tokolahi ki he ngaahi uooti mo'ó e ni'ihī te'eki malí. 'Okú 'ikai ha Siasí mavahe ia mo'onautolu 'oku te'eki malí. 'E 'i ai e ngaahi uooti pe ngaahi kolo pe ngaahi kalasi ma'anautolu 'oku te'eki malí, ka ko e kongā kinautolu kotoa 'o e Siasí tatau pē. 'E lava ke fakafiefia 'aupito 'a e kau ki ha uooti ma'anautolu 'oku te'eki malí—ki he ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi fakafiefia mo e ngaahi ngāue'ofa pea mo e fakahinohino fakalaumālié. 'Okú 'i ai 'a e ngaahi faingamālie ke maheni ai mo e ni'ihī 'oku tatau honau ngaahi manakó mo nau to'u tatau pea fe'iloaki ai mo ha ngaahi kaume'a fo'ou. Neongo ia, 'i he 'ātakai ko 'eni 'e lava ke ma'u ai ha ngaahi hoa ki he kaha'ú pea nounou 'a e taimi ke nau feohi aí, 'oku fakamoleki 'e ha ni'ihī ia 'oku te'eki malí 'a e meimei kotoa honau iví 'i he kumi hanau husepāniti pe uai fi. 'Okú 'ikai ke nau fiefia kinautolu 'i he taimi mahu'inga ko 'eni ke fe'iloaki ai mo ha ni'ihī 'oku nau tu'unga tatau

pē 'o te'eki ke nau mali, ka nau mo'ua kinautolu he ilifia na'a 'ikai ke nau malí. 'Oku nau hoha'a leva koe-'uhi ko e te'eki ai ke nau malí.

'Oku mou 'i he kamata'anga 'o ho'omou mo'uí—'ikai ke 'i ai ha mingimingi, tau'atāina pea fa'iteliha ki homou taimí, pea mo ha māmani fonu 'i he ngaahi me'a ke fili mei aí mo e faingamālié. 'Oku fie ma'u ke mou fai ha ngaahi fili 'oku totonú. Kae hangē 'oku faingata'a hono fai 'o e ngaahi filí ni he taimi 'e ní'ihī. Ko e hā 'oku fu'u faingata'a pehē aí?

Na'e lea 'a 'Eletā Sefilī R. Hōlani fekau'aki mo e palopalema ko iá 'i ha'ane lea ki he kau faifekau fekau'aki mo e ngaahi faingata'a 'oku nau fetaulaki mo ia 'i he mala'e ngāue fakafaifekau. Na'á ne lea kau ki he me'a kuo pau ke tau fai ka tau toe foki hake ki he Tamai Hēvaní. 'Oku 'aonga 'ene fale'í ki ha taha pē 'oku feinga ke ne 'ilo'í pea tauhi ki he 'Otuá. Na'e tokolahi 'a e kau faifekau na'á ne lea ki aí na'a nau ongo'í ta'efiemālie, sí'sí'í e ola na'a nau sio ki aí, mo nau fifili pe na'e 'i ai nai hano mahu'inga 'o 'enau ngāue fakafaifekau. Na'a nau fehu'í, "'Ko e hā oku faingata'a pehē ai 'eni? Ko e hā 'oku 'ikai faka'au ai ke lelei angé? Ko e hā 'oku 'ikai vave ange ai 'a e ola lelei 'emau ngāué? Ko e hā 'oku 'ikai tokolahi ange ai e kakai 'oku kau mai ki he Siasí? Ko e mo'oní ia. . . . 'Oku tau tui koā ki he ngaahi me'a maná? Ko e hā 'oku 'ikai kau mai ai e kakai ki he [Siasí]? . . . Ko e hā 'oku 'ikai faingofua ange aí?"

Na'e tali 'e 'Eletā Hōlani 'o pehē: "Kuó u fakakaukau lahi ki he me'á ni. Ko ha'aku fakakaukau fakafo'itui-tui pē 'eni ai 'a'aku. 'oku 'ikai ko ha tokāteline ia 'a e Siasí. . . . 'Oku ou pehē 'oku 'ikai faingofua 'a e ngāue fakafaifekau he 'oku 'ikai totongi ma'ama'a 'a e fakamo'uí." (Pea te u tñaki atu ki ai 'oku 'ikai faingofua 'a e ngaahi me'a 'oku tau a'usia 'i he 'univēsiti' pe faingofua 'a e mo'uí ni he 'oku 'ikai ko ha me'a ma'ama'a ia.) "Na'e 'ikai pē faingofua 'a e fakamo'uí ia. Ko kitautolú ko e Siasí 'o Sisū Kalaisi, pea ko e mo'oní 'eni, ko Ia 'a hotau Taki Ta'engata. Ko e hā ka tau tui ai . . . 'e faingofua ia kiate kitautolu ka na'e 'ikai 'aupito 'e teitei faingofua kiate Iá? . . . 'E anga fēfē ha'atau lava ke fuesia ha fakamo'oni 'e ongo loloto mo tolonga ki he Fakalelé 'o kapau ne te'eki ke tau 'ilo'í pe ongo'í ha me'a pehē? 'I he'etau hoko ko e [kāingalotu mo e] kau faifekau, 'oku tau laukau 'aki 'a 'etau hoko ko e kau 'ākonga 'a Kalaisí—pea ko e mo'oni pē ia. Ka ke fakatokanga'í 'eni. 'Oku 'uhinga 'eni kuo pau ke [tau] mateuteu ke tau foua 'a e hala na'a Ne fouá, ongo'í 'a e mamahi na'á Ne ongo'í,

koe'uhí ke fa'a . . . tō hotau lo'imata' 'o hangē ko ia na'á ne faí" (*The Atonement* [lea 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou', June 26, 2007], 8).

'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku ma'u faingofua 'a e fakamo'uí, pea 'oku totonu ke tau manatu'í ia. 'Oua 'aupito na'á ke 'ai ke tu'u ha fa'ahinga faingata'a 'i ho vaha'a mo ho'o mateaki'í 'a ho'o Tamai Hēvaní. 'Oua 'aupito na'a ke tuku ke ta'ofi koe 'e ha fa'ahinga lea fakasi'isi'ia pe 'ahi'ahi mei ho'o ma'u 'o e sākalamēnití pea taki ai koe ki he vaivai fakalaumālié pea a'u ai pē ki he mate fakalaumālié. Pikima'u, pea manatu'í 'a e me'a 'okú ke 'ilo'í 'oku mo'oní.

Faá: Ko hono fili 'o e tokotaha ke teiti mo iá. 'Okú ma 'osi 'ilo'í lelei mo 'Eletā Oaks 'ete hoko ko ia ko ha mēmipa te'eki mali 'o e Siasí ni. Ne uitou ia 'i ha ta'u 'e ua, pea na'e te'eki ai ke u mali 'i ha ta'u 'e 50 tupu. (Hangē ia ha lekōti 'i māmaní!) 'Okú ma 'ilo'í 'a e ta'e-lata' mo e ongo 'okú te ma'u he'ete tangi he po'ulí 'o a'u ki he viviku hoto piló.

Kuo fai mai 'a e fehu'í tatau kiate kimaua ki muí ni mai pē. Ko e fehu'í 'oku peheni: "'Oku 'ikai ha taha ia ke ma teiti—ko e hā 'oku totonu ke u faí? Ko e hā ha'amo fokotu'u?" Na'e vahevahe 'e ha fefine te'eki mali 'e taha mo hano kaume'a ofi 'a 'ene fiu he tatali ke malí. Na'á ne fiu he nofo toko tahá, fiu hono tauhi pē iá, fiu hono fai tokotaha e ngaahi fili kotoa peé, pea fiu he tatali ke hoko 'ene ngaahi faka'ānauá. Ne te'eki pē ke hoko ha me'a ia he'ene tatalí. Na'á ne fie ma'u 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonú. Na'á ne fie ma'u ke hoko ko ha uaifi, ke hoko ko ha fa'e, ke ma'u hano fāmili, kae tupu mei he'ene fu'u hoha'a ke fai mo hoko 'eni, na'á ne fou ia 'i ha ngaahi founa hala. Na'á ne fili ke kumi ha tangata na'e 'ikai ke tatau 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga na'á na mahu'inga'ia aí—pea na'e lava ke hoko 'eni ko ha fa'ahinga taha pē. Na'á ne toki 'ilo tōmui hake ko e me'a pē na'e ma'u 'i he'ene fai 'a e fili halá ko 'ene lotomamahi lahi, ko 'ene fehi'a pē kiate ia, pea mole mo e amanakí. Na'á ne toki 'ilo'í na'á ne mei ma'u 'a e melino mo e fiefia fakatāutahá kapau na'á ne tatali 'i he founa 'a e 'Eikí, ka kuo tōmui.

Te u toe 'oatu pē 'a e fehu'í: "'Oku 'ikai ha taha ia ke ma teitei—ko e hā 'oku totonu ke u faí?" 'Oku ou kole atu he pooni ke ke tali pē 'e koe 'a e fehu'í.

Ko e hā ho'o faka'amu ma'au mo ho mali mo e fāmili ki he kaha'ú? 'Oku tau mo'ui 'i he kuonga ma'ongongongā tahá, pea 'oku totonu ke tau 'ilo 'iate kitautolu pē 'a hono 'uhinga 'oku faka'ofofa aí mo e me'a

'oku tau 'amanaki atu ke fakahokó. Te u kole atu he pooni ke ke fai ha tohi kiate koe pē pea ko koe tokotaha pē te ke laú—ha tohi kiate koe 'i he kaha'ú pea mo e fāmili mo e fānau ko ia 'okú ke faka'amu te ke ma'ú, ha tohi te ne tali 'a e ngaahi fehu'í mo fakahā e ngaahi faka'ānaua 'a ho lotó. 'I he taimi pē te ke 'ilo'i ai pe ko hai koé mo e me'a 'okú ke fie ma'ú pea mo e me'a 'okú ke fekumi ki aí, te ke 'ilo ia.

'Okú ke fie ma'ú nai ke 'ilo 'e ho fāmili he kaha'ú 'oku 'i ai 'enau Tamai Hēvani 'oku 'ofa 'iate kinautolu, 'oku 'i ai 'ene kaunga ofi ki he'enau mo'uí, peá Ne tokanga'i kinautolu? Ha Tamai Hēvani te Ne tali 'enau ngaahi lotú? Ha Tamai Hēvani 'oku tokanga'i 'enau mānava kotoa pē 'o a'u ki he lahi 'o e tu'oni lou'ulu 'i honau 'ulú? Ha Tamai Hēvani 'okú Ne tokanga'i kinautolu 'i he'enau mavahe atu 'i he pongi-pongi mo 'enau foki mai 'i he efiáfí mo fai 'a e ngaahi fili fekau'aki mo e me'a 'oku totonu mo halá?

'Okú ke fie ma'ú hao mali 'okú ne fai ha ngaahi fuakava ta'engata mo 'etau Tamai Hēvani—ha ngaahi fuakava ke faitotonu mo mo'oni pea ke tu'u 'i ho tafa'akí 'i he taimi faingata'a 'o e mo'uí? Ne foaki kiate au ha tāpuaki na'e peheni hono fakaleá, "Kapau he 'ikai te ke lava ke kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e nofo ta'emalí, he 'ikai te ke lava ke kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e nofo-malí." 'Okú ou fakamo'oni 'oku mo'oni 'eni. 'E fakamālohia mo tokoni'i koe 'e he 'Eikí.

'Okú ke fie ma'ú ke 'ilo'i 'e ho husepāniti pe uaifi mo e fānau 'i he kaha'ú 'a honau Fakamo'ui mo e Huhu'i ko Sīsū Kalaisí, 'a ia na'á ne "kātaki'i 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi faingata'a pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē; pea fai 'eni koe'uhi ke lava 'o fakamo'oni'i 'a e folofolá 'a ia 'oku pehē te ne to'o kiate ia 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi mahaki [pea mo e ngaahi loto-mafasia mo loto-mamahi] 'oku mo'ua ai 'a hono kakai'?" ('Alamā 7:11). 'Okú ke fie ma'ú 'eni, pe 'okú ke fie ma'ú ke ke tu'u tokotaha pē?

'Okú ke fie ma'ú ke fāitaha ho fāmili 'i he'enau fakamo'oni'i 'o Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná pea ke ke ongo'i 'a e fu'u mālohi lahi ko ia 'e lava ke 'omi 'e he fakamo'oni ko 'ení ki ho fāmili? 'Okú ke 'ilo'i pau 'okú ke kau ki he Siasi mo'oni 'o Kalaisí 'i he māmani pea 'oku lava ke ke ma'ú kakato 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engata mo e fiefiá? Pea 'okú ke poupou'i 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá 'i he māmani?

Fai he pooni, pe 'i ha taimi 'e faingamālie aí, ha'o tohi pē kiate koe. Tohi ki ho ngaahi 'ofa'anga 'i he

kaha'ú 'o fakahā ange 'a e me'a' okú ke loto ke hoko 'i ho'o nofo-malí, 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'okú ke fokotu'u ma'áu, 'a e founa ho'o teuteú mo e teití, pea mo e 'ofa mo e lelei 'okú ke fie ma'ú ma'anautolu. 'Okú 'iate koe 'a e mālohi ko iá. 'Okú ke 'ilo'i e ngaahi talí, pea 'okú ke fie ma'ú ke ke fiefia 'o ta'engata pea ma'ú 'a e melinó mo e malú. 'Okú 'iate koe pē 'a e ngaahi talí.

'Okú ou 'ofa lahi 'aupito kiate kimoutolu. 'Okú ou fakamālō 'i he'eku kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Okú ou loto ke mou 'ilo 'oku mo'oni 'a e Siasí ni pea ko ha tūhulu ia ki he nofo malú 'i ha māmani 'oku fu'u fakapo'uli fau. Pea 'oku ou fai 'eni 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Fakafepaki'i 'a Māmani

Mālō Kilisiteni. Ki mu'a peá u hoko atu ki he'eku lea ne teuteú, 'oku ou fie fakahā 'eku ongo'i 'a 'eku monū-ia ke mali mo ha tokotaha 'okú ne ma'ú ha lekooti 'i māmani. Te u hoko atu leva ki he'eku kaveingá.

Ko ha taimi faingata'a 'eni ki he to'u kei talavou. 'Okú tau fetaulaki mo e ngaahi me'a fakatupu loto hoha'a lahi 'i he 'aho kotoa pē: 'a e faka'au ke māfana ange 'a e 'eá, 'a e ngaahi taú mo e ngaahi ongoongo 'o e taú, 'a e la'ala'ā ta'e 'i ai ha vaí, ki ha mafola 'a e ngaahi mahaki pipihí, pea ki ha tō 'a e tu'unga faka'ikonōmiká mo e tu'umālié. 'Okú hoha'a 'a kinautolu 'i he ngaahi kolo ofi ki tahí ki ha 'alu hake e mā'olunga 'o e tahí 'o a'u mai ki honau ngaahi matafalé pe fakalaka mai 'i he hū'anga ki honau ngaahi 'apí. Ka neongo 'ene fakatu'utāmaki 'a e ngaahi me'á ni kotoa, 'oku ou hoha'a lahi ange au ki he fakautuutu 'o e koví 'i he māmani 'oku takatakai 'iate kitautolú.

'Okú ou vakai ki he ngaahi faingata'a kotoa ko 'ení ko hano fakahoko ia 'o e akonaki fakakikite na'e fai 'e he'etau Tamai ko Līhai. Kuo pau ke 'i ai 'a e "fehangahanga'i 'i he me'a kotoa pē:" (2 Nīfai 2:11). Kuo pau ke tau falala ki he ngaahi tala'ofa ma'ongō'onga 'a e 'Eikí 'i he lolotonga 'o e ngaahi faingata'a kotoa ko 'ení. Kuó Ne akonaki 'e 'ikai te Ne kole ha me'a meiate kitautolu ta'e te ne teuteu ha hala ke tau lava ai 'o fai ai ia (vakai, 1 Nīfai 3:7). Kuó ne fakahā mai neongo he 'ikai te Ne tali mai 'etau ngaahi lotu 'o kole tokoni mei he ngaahi faingata'a 'i he taimi pē ko iá, ka te Ne fakamālohia kitautolu ke tau matu'ua ki 'a e ngaahi kavenga 'e hilifaki kiate kitautolú (vakai, Mōsaia 24:14–15). Pea na'á Ne akonaki foki 'o

pehē, “Kapau te mou mateuteu, 'e 'ikai te mou manavahē” (T&F 38:30).

'Oku takatakai'i kitautolu 'e he koví 'i he ngaahi tohí, mūsiká, fakafiefiá, ngaahi hele'uhila, mo e vitioó; 'i he 'Initanetí; 'i hotau ngaahi 'apiakó; pea 'i he feitu'u fakatau'angá. He 'ikai ke tau lava 'o liliu 'a e ngaahi ivi 'o e koví 'oku a'u mai kiate kitautolu mo hotau ngaahi fāmílí, ka te tau lava 'o fakalahi ange 'a hotau mālohi ke tali'akí. Kuo pau ke tau feinga ke fokotu'u ha ngaahi feitu'u mo'otautolu 'a ia 'e 'i ai 'a e nongá pea fakamālohia hotau ngaahi 'ā malu'i mei he ngaahi mālohi ko ia 'oku nau 'ohofi kitautolu 'i hotau ngaahi potu malú. Ko hono fakanounou, kuo pau ke tau *fakafepaki'i 'a māmani*.

'Oku 'ikai pehē ko 'etau fakafepaki'i ko ia 'a māmani pea tau poupu'u ai ha fakafepaki pe ke tau fakamama'o ai mei hotau ngaahi kaungā'apí pe angakovi kiate kinautolu kuo pau ke tau fengāue'akí. Ko ha fokotu'u pē ia ke tau mo'ui 'o fakatatau ki he fakanngatangata 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku tau ma'u 'i he taimi mo e mālohi 'oku totonu ke tau tu'u aí, 'ai ke 'ilo'i ia 'e he ni'ihí kehé, pea tau feinga ke fakaloto'i kinautolu ke nau sio ki hono lelei, pe ki hono lelei pē ā kiate kitautolú.

Te u vahevahe atu ha me'a ne u a'usia tonu ke fakatātā'aki 'a 'eku 'uhinga ki he fakafepaki'i, pea ne te'eki ai ke u lea'aki ia ki ha kakai tokolahi ki mu'a. Ne hoko 'eni he ta'u 'e 50 tupu kuo hilí. Ne u hoko ko ha sātini 'i he Ka'ate Fakafonua 'a 'Iutaá, pea kuo hoko hoku ta'u 21 pea kuó u fakakakato kātōa e ngaahi fiema'u kae lava ke u hoko ko ha 'ōfisá, ko ha lafitani 'i he ngaahi me'a taú—ne u lava'i kātōa e ngaahi fiema'u tuku kehe pē taha. Na'e fie ma'u ke u lava'i 'a e sivi mo'ui lelei.

Ne u taliui ki ha fai'anga sivi mo'ui lelei fakakautau. Na'e ngāue ai ha kau 'ōfisa tatau pē mo au, pea mahalo ko e tupu'anga ia 'o e me'a ne hoko kiate aú. Na'e sivi hoku matá 'e ha kōpila ke 'ilo'i pe 'oku lava ke u fakafaikehekehe'i e ngaahi lanú. Na'á ne faka'ali'ali mai ha ngaahi peesi lahi kuo totitoti lanu kehekehe peá ne fehu'i mai pe ko e hā e mata'ifika na'e lava ke u tala 'i he ngaahi fo'i totí 'i he peesi takitaha. 'I he 'osi hoku sivi, na'á ne tāpuni'i e tohí peá ne pehē mai, “Sātini, he 'ikai 'aupito pē te ke lava koe 'o hoko ko ha 'ōfisa he 'oku 'ikai te ke lava 'o tala e faikehekehe 'o e ngaahi lanú.”

Ne u ofo lahi. Kapau na'e pehē, ko 'eku toki 'ilo'i ia.

'I he'eku loto-mamahí mo 'eku kí'i ongo'i maá, ne u fakapapau'i kapau he 'ikai te u lava'i 'e au ko e sātini

'a e sivi mo'ui lelei ke u hoko ko ha 'ōfisá, he 'ikai ke talamai ia 'e he kōpilá he na'e mā'olunga ange hoku tu'unga 'iate ia. Ne u fie ma'u ke u sio ki he kapitení, 'a ia ko ha toketā fakafaito'o 'eni na'e lava ke u sio atu pē ki ai 'i hono tesí 'i he tafa'aki 'e taha 'o e lokí. Ne u fakafepaki'i 'a e founa ngāue, pea na'e pehē fau 'eku vili ta'e'unuá na'e 'ave ta'e fie 'ave ai pē au 'e he kōpilá ki he kapitení.

Ne fehu'i mai 'e he toketaá ni, “Ko e hā e palopalemá?” Ne u fakamatala'i ange, peá ne to'o mei he kōpila e tohi na'e 'i ai e 'ū totitotí, pea ne u ongo'i fiemālie he'ene fakahoko pē 'e ia hoku sivi. Hili 'eku fakahā ange 'a e ngaahi mata'ifika kātōa na'e lava ke u sio ki ai 'i he ngaahi totitoti lanu kehekehé, na'á ne lea fakahangatonu mai kiate kimaua fakatou'osi, “Sātini, kuó ke paasi. Kōpila, 'oku 'ikai te ke lava 'o tala e faikehekehe 'o e ngaahi lanú.”

Ko e founa ia ne u paasi ai 'o hoko ko ha lafitani 'i he Ka'ate Fakafonua 'o 'Iutaá, pea na'e ava hake ai ha ngaahi faingamālie kehe ma'aku 'o u a'usia ai ha ngaahi me'a mahu'inga 'i he'eku mo'ui. 'Oku 'i ai e taimi ia 'e fie ma'u ia ke ke tali tu'u.

Ko e mo'oni 'oku tau mo'ui 'i ha taimi mohu faingata'a, pea 'oku 'i ai ha 'uhinga ke tau tokanga ai. Neongo ia, 'i he ngaahi 'aho ní—'o hangē ko ia na'e hoko 'i he ngaahi taimi faingata'a lahi 'i he kuo hilí—'oku totonu ke laka atu 'a e to'u tupú mo e fakatu'amelie pea teuteu ki ha mo'ui lōloa mo 'aonga. Mali. Ma'u ha fānau. Ako. Ma'u ha tui.

'I he tohi 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti ne toki fa'u kimuí ni pē ko e *Finding Peace, Happiness, and Joy*, na'á ne tefito'aki 'a e vahe 'e taha 'a e “Ke Lelei 'a e Mo'ui Lolotonga 'Oku Fakautuutu 'a e Koví.” Te u lau mei he vahe ko iá:

“Oku 'i ai ho'o fili ke fai. 'E lava ke ke kuku pē ho nimá mo hoha'a ki he kaha'ú, pe te ke lava 'o fili ke ngāue'aki e akonaki kuo tuku mai 'e he 'Eikí ke tau mo'ui 'i he melino mo e fiefia 'i ha māmani fonu 'i he koví. Kapau te ke fili ke ke fakatokanga'i pē 'a e koví, ko e me'a pē ia te ke sio ki aí. . . .

“Vakai angé ki he ngaahi me'a 'oku lelei angé. Neongo e ngaahi tafa'aki sí'i 'oku koví, ka ko hono fakakātōa 'o e māmani 'oku faka'eieiki ia mo faka'ofofa, pea fonu 'i he ngaahi me'a lelei mo e kakai lelei tokolahi. Kuo tuku mai 'e he 'Otuá ha founa ke tau mo'ui ai 'i he māmani ko 'eni pea 'oua na'a fakakovi'i kitautolu 'e he ngaahi mālohi fakatupu 'auha 'oku mafola 'i aí” ([2007], 172–73).

Te tau lava'i e ngaahi me'á ni kotoa 'o kapau te tau tui, 'a ia ko e falala ki he 'Eikí. Falala ki He'ene palaní. Falala ki he ngaahi tāpuaki kuó Ne tala'ofa mai 'akí. Pea falala ki He'ene kau takí, 'a ia he 'ikai te nau takí 'a kimoutolu ke mou hē.

Ko e Me'a 'Oku Totonu ke Tau Fai 'i he Sāpaté

Ko e taha 'o e ngaahi founga 'aonga taha 'e lava ke tau laka ai ki mu'a 'i he tuí pea fakafepaki'i 'a e māmaní ko hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté 'i ha founga 'oku taau mo leleí. Ko e 'aho ko 'eni ke fai ai 'a e hū mo mālōlō mei he ngaahi ngāue 'o e māmaní, ko e taula ia kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke pukepuke 'a kitautolu 'i he ngaahi matangi 'o e mo'uí. Kapau te tau tauhi totonu ki ai, te ne tokoni'i kitautolu mo hotau ngaahi fāmílí ke tau tu'u ta'e ha mele mei māmani (vakai, T&F 59:9). 'E hanga 'e ha'atau faka'aonga'i totonu 'o e Sāpaté 'o fakamaamangia 'etau maama 'o e tuí mo e 'amanaki leleí 'i he matangi fakapo'uli ta'e ngata 'o e faiangahalá.

'Oku ou fakatokanga'i ko e lahi taha 'o e ngaahi malanga kau ki he 'aho Sāpaté 'oku nofo taha pē ia 'i he me'a 'oku 'ikai totonu ke tau fai 'i he 'aho Sāpaté. 'Oku 'ikai ko 'eku pōpoakí ia. 'E nofo taha 'eku leá 'i he me'a 'oku totonu ke tau fai 'i he 'aho Sāpaté.

Kuo fekau ke tau "tokanga ki he 'aho Sāpaté ke tauhi ia ke toputapu" (T&F 68:29). Kuo fakamavahe 'a e 'aho Sāpaté ko ha taimi toputapu ia ki he fakafou fakalaumālie mo fakatu'asino: ki hono ma'u 'o e sākalamēnití, teuteu mo fakahoko 'o e ngaahi ouau, ako mo ako'i e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, fakatupulaki 'a e uouangataha fakafāmílí, fai ha tokoni, mo fiefia 'i he ngaahi feohi 'oku fai 'i he mā'oni'oni.

'Oku tau kehe 'aupito mei he kakai tokolahi 'i māmani 'i he'etau tauhi ko ia 'o e Sāpaté. 'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku 'ikai mahu'inga ai ki ha kakai tokolahi 'a hono toputapu 'o e 'aho Sāpaté. Kuo hoko ia ko ha 'aho ke kumi ai ki he koloá, fakafiefiá, mo e ngaahi faingamālie fakatāutahá. Ko e 'aho lahi taha ia 'o e fakatau mei falekoloá. Ko ha 'aho ke ō ki matātahi, 'eva vaka, mo e ngaahi fakafiefia kehe pē. Ko e 'aho lelei taha ia ki he ngaahi sipotí, 'akapulú mo e soká, heka hōsí, mo e hā fua.

'Oku tau 'ilo'i kotoa pē 'a e kamata'anga 'o e Sāpaté. Na'e ngaohi 'e he 'Eikí 'a e māmaní mo e ngaahi me'a kotoa pē 'i a'í 'i he 'aho 'e ono, ka 'i he 'aho hono fitú na'á Ne mālōlō ai. Na'á Ne tāpuaki'i 'a e 'aho Sāpaté

pea "fakatapu'i ia" ('Ekesōtosi 20:11). Na'á Ne fai 'a e fekau: "Ko e 'aho 'e ono ke ke ngāue ai, 'o fai ai ho'o ngāue kotoa pē," ka 'i he 'aho hono fitú, 'oku totonu "ke 'oua na'a fai ai ha ngāue 'e taha," pe 'e kinautolu 'i hotau fāmílí pe ko 'etau kau ngāué (v. 9—10). 'Oku totonu ke tau "manatu" ki he 'aho ko iá "ke tauhi ia ke mā'oni'oni" (v. 8).

Ko e 'aho Sāpaté ko ha faka'ilonga ia 'o e fuakava 'a e 'Otuá mo 'Isilelí. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i he palōfita ko 'Isikeli kuó ne foaki ki 'Isileli 'Ene ngaahi fekaú (vakai, 'Isikeli 20:11) pea folofola foki "Kuó u foaki kiate kinautolu 'a hoku ngaahi 'aho tapú, ko e faka'ilonga kiate kinautolu mo au, ke nau 'ilo ko au ko [e 'Eiki] 'oku fakamā'oni'oni'i 'a kinautolú" (v. 12). Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Fakatapu'i 'a hoku ngaahi 'aho tapú, pea 'e tuku ia ko e faka'ilonga kiate kimoutolu mo au" (v. 20).

Na'e 'i ai hono taumui'a 'o e faka'ilonga mo e fekau ko 'ení, pea na'e 'i ai mo e ngaahi tāpuaki kapau 'e tauhi kinautolu. Na'e fakahā 'e he 'Eikí 'o fakafou 'i he palōfita ko Mōsesé kapau 'e tauhi 'e 'Isileli 'a Hono ngaahi 'aho Sāpaté mo 'Ene ngaahi fekaú, te Ne fakafua 'a honau fonuá pea ngaohi ke malu (vakai, Levitiko 26:2–6). Na'á Ne tala'ofa, "Te u foaki 'a e melinó ki he fonuá" (v. 6).

Na'e toe fai 'e he 'Eikí 'a e fekau 'i onopooni ke tau "mālōlō mei [he'etau] ngaahi ngāué" pea "fai [etau] ouau toputapú [ki he Fungani Mā'olungá," pea "'oua na'a [tau] fai mo ha toe me'a kehe 'i he 'aho ko 'ení" (T&F 59:10, 13).

'I he'etau tauhi e ngaahi fekau 'a hotau Tupu'angá, 'oku tau fe'unga ai ke ma'u 'Ene ngaahi tāpuaki kuó Ne tala'ofa'akí. 'Oku 'afio'i 'e Ia na'á Ne fakatupu kিতautolú 'a e ngaahi sīpinga 'ulungāanga 'e lava ke tau fakahoko ai 'a e ngāue fakatu'asino mo fakalaumālie 'oku fe'ungá, pea kuó Ne foaki mai ha ngaahi fekau kuo fakataumu'a ke ne tataki kitautolu ke fakahoko e 'ulungāanga ko iá.

Na'e ma'u 'eku kā fo'ou he ngaahi ta'u kuo hilí. Na'e fakafo 'a hono fa'u faka'enisiniá—na'e 'aonga pea na'e faingata'a hono fa'ú—pea na'e fie ma'u foki ke fetongi ma'u pē 'a e loló pea fai hano vakai'i fakataimi ke lele mo ngāue lelei. Na'e 'omi 'e kinautolu na'a nau fa'u e kaá ha tohi fakahinohino ke fakahinohino'i'aki 'a e tokotaha te ne faka'aonga'i iá 'i he ngaahi me'a mahu'inga ko 'ení. Kuo fai 'e hotau Tupu'angá 'a e me'a tatau ma'a hotau sino fakalaumālie mo fakatu'asinó. Ko e fakahinohino

ki aī 'a e Lea 'o e Potó. Pea 'oku pehē foki 'a e 'aho Sāpaté.

Kuo fakahā mai 'e hotau Tupu'angá 'e lelei taha 'a hotau ivi fakatu'asinó mo 'etau tupulaki fakalaumālié 'o kapau te tau ngāue 'i he 'aho 'e ono pea mālōlō 'i he 'aho hono fitú. Na'e muimui e kau fononga paionia Māmongá ki he fekau ko 'enī. 'Oku tau 'ilo'i mei ha ngaahi ma'u'anga fakamatala lahi na'a nau fononga 'i he 'aho 'e ono pea mālōlō 'i he 'aho hono fitú. Ki he kau paionia Māmongá, na'e 'ikai ko e Sāpaté ko ha 'aho pē ke mālōlō ai, ka ko ha taimi 'o e fakafo'ou fakalaumālie. Na'e 'aonga kiate kinautolu 'enau fai 'enī. 'Oku pehē 'e he talatukufakaholó na'e a'u fakataha pē 'a e kau fononga na'a nau fononga he 'aho 'e ono he uiké ki he feitu'u na'a nau taumu'a ki ai mo kinautolu na'e fononga he 'aho 'e fitu he uiké, pea na'e si'i ange 'enau hela'ia, sii e ngaahi maumau na'e hoko ki he'enau ngaahi salioté, mo e mole 'a e mo'uí mo e fanga monumanú lolotonga e fonongá.

Ko e me'a tatau pē, 'e 'ikai lava ke mo'ui 'a hotau ngaahi sino fakamatelié ta'e kau ai e ngaahi me'akai kuo fakataumu'a 'e hotau Tupu'anga ke tau ma'u. Hangē ko 'enī, kapau he 'ikai ke tau ma'u ha kalasi-ume he'etau me'akai, he 'ikai ke 'asi he taimi pē ko iá 'a hono olá, ka 'e 'i ai e taimi 'e hoko ai 'a e mauau ki he sino fakafo 'oku tau ma'u 'i he 'ikai ke ne ma'u 'a e ivi mahu'inga ko iá. 'Oku hoko mo'oni tatau pē ki he ivi fakalaumālie ko ia 'oku tau fie ma'u ke ne tokoni'i kitautolu 'i he'etau fononga ki he mo'ui ta'engatá. Kapau he 'ikai ke tau fokotu'utu'u 'etau mo'uí ke ma'u e ngaahi me'akai fakalaumālie 'oku tau fie ma'u, 'e tu'u e tupu 'a hotau laumālié pea 'e tu'u ai mo 'etau fononga ko ia ki hotau iku'anga ta'engatá.

'Oku mahu'inga foki 'a e vala 'oku tau tui 'i hotau sinó ki he'etau lotú mo 'etau ma'u e ngaahi tāpuaki 'o hono faka'apa'apa'i 'o e 'aho Sāpaté. Kuo tau fakatokanga'i pē 'i he ngaahi ta'u kimuí ni maí 'a e fu'u hōloa lahi 'i he vala 'oku tui 'e hotau kāingalotú—kae fakatautefito ki he to'u tupú—'i he'enau ō ko ia ke lotu 'i hotau ngaahi fale kuo 'osi fakatapu'i. 'Oku totonu ke tau tokanga ke tui 'a e vala 'oku tāu 'i he'etau ō ki he lotú mo ma'u 'a e sākalamēnití.

Koe'uhí ke "fai 'etau ngaahi huú ki he Fungani Mā-olungá" (T&F 59:10), 'oku totonu ai ke tau 'alu ki hotau uooti totonú 'i he 'aho Sāpaté. 'Alu ki he uooti 'oku 'i ai ho lekooti memipasipí, 'a e uooti ko ia 'okú ke totongi vahehongofulu mo 'alu ki ai ke ma'u ho'o lekomeni tempalé. 'Oku totonu ke toki tātātaha pē

ha 'alu ki ha toe uooti kehe 'i ha 'uhinga makehe. 'Oku 'ikai 'alu takai holo pē 'a e kakai lalahi kei talavou—kae fakatautefito ki he kau talavou—mei he uooti ki he uooti ta'e 'i ai hanau uiu'i 'i he Siasí. 'Oku fai 'eni 'e he tokolahi, mahalo ko 'enau kumi 'uhinga 'aki 'a e pehē ko 'enau fekumi ki hanau mali. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi fakataha'anga fakasōsiale totonu ma'a e to'u tupu 'o e Siasí, pea 'oku tau fai 'a e me'a kotoa te tau lavá ke poupu'i kinautolu. Ka 'oku 'ikai totonu ke hoko ko e tefito'i taumu'a ia 'o ho'o 'alu ki he ngaahi fakataha'anga 'a e Siasí ke fakafeohi. Ko e 'aho Sāpaté ko ha taimi ia ke ma'u ai 'a e sākalamēnití, ke fai ha ngāue tokoni, ke kei pukepuke hao vā fetu'utaki mo ho'o pīsopé—'a ia ko e fakamāu fakalūkufua ia 'a e 'Eikí—he ko ia 'e fie ma'u ke ke sio ki ai ke ma'u ha'o lekomeni tempalé.

'Oua na'á ke hangē ko e talavou ko ia na'e toki kole ki muí ni mai pē ke talanoa fakavavevave ki he'ene pīsopé he na'á ne fie ma'u ke mali he tempalé he uike pē hono hokó. Na'e pehē ange 'e he pīsopé: "Ko hai koe? 'Oku ou ma'u ho lekooti memipasipí, pea 'oku ou 'ilo'i ho'o ongomātu'a, ka na'e te'eki ke u toe sio kiate koe talu pē ho'o 'osi mai mei he ngāue fakafaifekaú. 'Oku 'ikai te u ma'u ha lekooti ho'o totongi vahehongofulú. 'Oku ou 'ilo'i kuo te'eki ai ke ke fai ha ngāue ma'á e 'Eikí 'i hano fua ha fatongia. He 'ikai lava ke u 'oatu ha'o lekomeni. Foki mai ki ho uōtí. Ngāue heni pea totongi vahehongofulu 'i heni pea tuku ke ongo'i 'e ho'o pīsopé 'a ho laumālie 'i heni. Pea ka hili ha ngaahi māhina si'i mei ai, 'e lava leva ke ta talanoa kau ki ha'o lekomeni."

Na'e faingata'a ki he tokotaha kotoa pē 'a e 'ikai ke fakahoko 'a e mali tempalé 'i he taimi na'e teu ki aī, kae fakatautefito ki he pīsopé. Ka na'e mo'oni pē 'a e pīsopé.

Lolotonga 'eku 'i he kaveinga ko 'enī, 'oku ou fie fai atu ha kole ki he tokotaha lahi kei talavou kotoa pē 'i he ha'ofangá ni. Ko e kakai ngāue lahi taha 'i he Siasí 'a hotau kau pīsopé. Kātaki, fakamolemole, 'oua na'a mou fai ha me'a 'e toe fakalahi makehe atu ki he kaveinga mamafa 'oku nau fuá. Mou sio kiate kinautolu ke ma'u ho'omou lekomení, kae 'oua na'a fakatoloi hono ma'u ha'o lekomení pe fakamo'oni 'a e taki fakalotú ki ha'o hiki ki ha uooti fo'ou peá ke toki 'alu ki ho'o pīsope fo'ou 'i he miniti faka'osi pē. Kapau te mou fai 'eni, kuo pau ke ne fekumi ki ho'o pīsope ki mu'á ke fakapapu'i 'okú ke mo'ui taau— pea mahalo 'e fai 'eni 'i ha ngaahi 'aho lahi mo e kongā lahi 'o

hono taimí. 'Oua na'a mou tuku ke hoko ho'omou fakatoloi me'á pe 'ikai ke mou palani ki mu'á ko ha toe fakakavenga ki ha pīsope 'a ia 'okú ne fu'u fe-mo'uekina 'aupito.

'Oku Kehe 'a e 'Aho Sāpaté

Ne u pehē 'i he kamata'angá he 'ikai te u lea kau ki he me'a 'oku 'ikai totonu ke tau fai 'i he 'aho Sāpaté. 'Oku ou lotó ke nofo taha pē 'eku leá 'i he ngaahi me'a lelei ko ia 'oku totonu ke tau fai ke tau fe'unga ai ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa'aki kiate kinautolu te nau tauhi 'a e 'aho Sāpate ke mā'oni'oni. 'Oku kamata'aki 'etau feinga ko 'ení 'a 'etau vakai ki he 'aho Sāpaté ko ha 'aho mātu'aki kehe pē ia.

Na'e pehē 'e 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo: "[Ko e 'aho Sāpaté] ko ha 'aho ia ke tau lotu ai mo fakahā 'etau fakafeta'i mo e fakamālō ki he 'Eikí. Ko e 'aho ke tau tukuange ai e ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau tokanga ki ai 'i he māmaní ka tau fakafeta'i ki he 'Eikí 'i he lotu fakatōkilalo, he ko e lotu fakatōkilalō ko e kamata'anga ia 'o e hākeaki'í" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sipenisā W. Kimipolo* [2006], 210).

'I he 'osi atu ha ngaahi ta'u mei ai, hili ko ia e hoko 'a 'Eletā Kimipolo ko Palesiteni Kimipoló, na'e fokotu'u 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'a e taimi-tēpile ki he houa 'e tolu ke fai ai e ngaahi fakataha'anga lotú 'a ia 'oku tau kei muimui ki aí. Na'a nau pehē 'oku hanga 'e he taimi-tēpile ko íá 'o tuku ki he kāingalotu fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmilí ke nau fatongia'aki 'a hono tauhi totonu 'o e 'aho Sāpaté. Na'e 'ilo'í 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'e toe lahi ange ai 'a e taimi 'e ma'u ["ki hono ako fakatāutaha mo fakafāmilí 'o e ongoongolelé. 'Oku totonu foki ke palani pea fakahoko lelei 'a e ngaahi 'ekitiviti kehe 'oku fe'unga mo e 'aho Sāpaté, hangē ko hono fakamālohia 'o e ngaahi ha'i fakafāmilí, 'a'ahi ki he mahakí mo kinautolu 'oku 'ikai lava ke mavahe mei 'apí, fakahoko ha ngāue tokoni ki ha ní'hi kehe, hiki e ngaahi hisitōlia fakatāutaha mo fakafāmilí, ngāue fakatohihohokó, mo e ngāue fakafai'efekau"] (Tohi 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 1 'o Fēpueli, 1980).

Na'e ako 'a e ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Fakataula'eikí mo e Fine'ofa 'a e Siasí he ta'ú ni ki he ngaahi akonaki 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló. 'I he vahe "Koe Sāpaté—Ko Ha Me'a Fakafiefia", 'oku tau lau ai 'a e ngaahi lea ko 'ení: "Ko e Sāpaté ko e 'aho mā'oni'oni ia ke fakahoko ai e ngaahi me'a 'aonga mo mā'oni'oni. 'Oku mahu'inga 'a e ta'e fai 'o ha ngāue pe fakafiefiá,

ka 'oku 'ikai fe'unga ia. 'Oku fie ma'u ke fakahoko 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ngāue 'oku 'aonga mo fakatupulakí 'i he Sāpaté, pea kapau 'oku nofo noa pē ha taha ia ta'e fai ha me'a 'i he Sāpaté, 'okú ne mau-mau'í 'e ia 'a e Sāpaté" (*Ngaahi Akonaki*, 210; vakai foki, *Ensign*, Sānuai 1978, 4).

'Oku talamai 'e he fekaú ke tau fai 'a e ngaahi ngāue 'oku langaki mo'uí 'i he 'aho Sāpate. 'Oku 'i ai foki mo ha fekau ki he ngaahi 'aho kehe 'e onó, "Ko e 'aho 'e ono ke ke ngāue ai, 'o fai ai ho'o ngāue kotoa pē" (Ekesōtosi 20:9). 'A e kau fakapikopikó, mou tokanga ki ai!

Mahalo ko e kongā mahu'inga taha pē ia 'o hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté 'a e ma'u 'o e sākalamēnití. Ko e sākalamēnití ko ha ouau ia 'o e Siasí, ko ha ouau kuo fekau ke tau fakahoko 'i he Sāpate kotoa pē (vakai, T&F 59:9–10). 'I he'etau fakahoko pea tauhi 'a e ngaahi fuakava 'i he ouau ni, 'oku tala'ofa mai "'e 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a Hono laumālié" (T&F 20:77).

Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a Hono Laumālié? Ko e ngāue ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke fakamo'oni'í 'a e Tamaí mo e 'Aló pea ke tataki atu 'a kitautolu ki he mo'oni. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e fakamo'oni ko 'ení ki he'etau ngaahi fakamo'oni fakatāutahá. He 'ikai lava ke tau ma'u ha fakamo'oni ki he Tamaí, 'a ia na'á Ne fa'u 'a e palani 'o e fakamo'uí, pea mo e 'Aló, 'a ia ko hotau Fakamo'uí, kae 'oua pē ke fakamo'oni'í ia kiate kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ma'u 'e he kāingalotu kotoa pē 'a e me'afokai 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ka 'oku kei mahu'inga pē ke tau mo'ui taau ke ma'u 'a e sākalamēnití 'i he founga totonú he Sāpate takitaha ka tau kei ma'u ha fakamo'oni 'oku mālohí. Ngata pē 'i he'etau fakafo'ou 'etau ngaahi fuakava 'i he papitaisó 'e lava ai ke 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a Hono Laumālié.

Ko e ngāue foki ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke fakamanatu kiate kitautolu ha ngaahi me'a mo tataki kitautolu ki he mo'oni. 'Oku mahu'inga 'a e ma'u fakahā fakafo'ituituí kiate kitautolu ke fakatokanga mai ke tau fakamama'o mei ha fakatu'utāmaki mo tataki kitautolu 'i he'etau mo'ui faka'ahó ke tau mo'ui 'o fenāpasi mo e fekau 'a e 'Eikí pea tau fakalalakaka ki mu'a ki he tu'unga 'okú Ne finangalo ke tau a'usiá.

Ko e ngaahi 'uhinga kotoa 'eni 'oku mahu'inga ai ki he'etau mo'ui fakalotu faka'ahó ke tau 'alu 'i he uike kotoa pē ki he houalotu sākalamēnití pea mo'ui taau mo fe'unga ke ma'u 'a e sākalamēnití.

'Oku ou ongo'i ke u vahevahe atu ha me'a ne u a'usia tonu 'o ne tokoni ki he anga 'eku fakakaukau ki he 'aho Sāpaté. 'I he'eku kei ako 'i he 'apiako laó 'i he ta'u 'e 50 tupu kuo hilí, na'á ku kau ai ki ha ki'i kulupu ako 'a ia na'e kau ai ha tamasi'i ako Lotu Faka-Siu. 'I he ho'atā Falaité, na'á ne talamai 'e 'alu 'o tuli ki he lēlué koe'uhí ke a'u ki hono 'apí 'i he tafa'aki fakatokelau 'o Sikākou ki mu'a pea kamata e Sāpaté 'i he tō 'a e la'aá. Ne u 'alu mo ia ki he lēlué, 'o ma alea'i tu'u pē 'a e ngaahi me'a na'á ma ako ki aí.

'I he'ema ofi atu ki he tau'anga lēlué, na'e kamata ke ma talanoa kau ki he 'aho Sāpaté. Ne u talaange 'eku faka'ofa'ofa'ia 'i he'ene tauhi faivelenga 'o e 'aho Sāpaté, 'o u talaange kuo te'eki ai pē ha taimi 'e fai ai ha'aku ako 'i he 'aho Sāpaté. Na'á ne talimai, "'Oku ou ako pē au he 'aho Sāpaté, ka 'oku 'ikai lava lelei 'eku akó 'o hangē ko 'eku fai 'i he ngaahi 'aho kehé he 'oku 'ikai lava ke u faka'aonga'i 'a e penivahevahé ke u laine'aki." Na'á ne fakamatala mai ko e penivahevahé ko ha me'angāue ia, pea na'e 'ikai lava ke ne faka'aonga'i ha me'angāue 'i he 'aho Sāpaté.

Ne u fa'a fakakaukau ki he faikehekehe 'o 'ema tauhi 'o e 'aho Sāpaté. Na'e 'i ai e ngaahi lao pau ia 'o e ngaahi me'a 'e lava pea 'ikai lava ke ne faí. Ne u feinga au ke u muimui 'i ha ngaahi tefito'i mo'oni. Na'á ku tui 'oku totonu ke u ngāue mālohi 'i he 'aho 'e ono 'i he'eku ako laó, pea 'i he'ene peheé, 'oku totonu leva ke 'oua na'á ku fai ha'aku ngāue fakaako 'i he 'aho Sāpaté.

Telia na'a mou pehē 'oku ou fakaanga'i hoku kau-me'á mo 'ene founga tauhi 'o e Sāpaté, kuo pau ai ke u tānaki atu, tupu mei he me'a lahi ange kuó u ako kau ki hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté 'i he Tui Faka-Siú, kuó u 'ilo ai 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi tafa'aki 'oku kehe ai 'a 'enau ngaahi founga lotú mei he'eku founga 'a'akú mo e Kāingalotu tokolahi foki. Kiate kinautolu, ko e Sāpaté ko ha taimi ia ke nau nofo taha ai pē ki hono manatu'i 'o e 'Eikí, ke hū kiate Ia, mo fiefia 'i He'ene ngaahi tāpuaki kuo foaki ki Hono kakaí. 'Oku toputapu 'aupito 'a e 'aho Sāpaté. 'Oku fakatahataha mai e fāmilí. 'E lava pē ke nau 'alu ki honau falelotú, ka "'ikai, 'oku faka'aonga'i kakato pē 'a e Sāpaté ia ke fakataha ai 'a e fāmilí, ke nau talanoa, kai fakataha, mo ako e folofolá." 'Oku foaki ai 'e he mātu'á ha ngaahi tāpuaki ki he'enu fānaú. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku 'ikai fakahoko 'i he 'aho Sāpaté ha fa'ahinga 'ekitiviti te ne fakamavahevahe'i e fāmilí, pe mole ai 'a e melino 'o e 'ahó, . . ." (Jeffrey R. Chadwick, "The Jewish Sabbath" [ko ha 'ēsei ne 'ikai pulusi, 2007], 2–3).

"Ui 'a e Sāpaté ko e Fakafiefia"

'Oku si'i ange 'a e ngaahi lao 'oku tau ma'ú 'i he Lotu Faka-Siú, ka 'oku ou fifilí pe 'oku lelei tatau nai 'etau fakahoko faivelenga e ngaahi taumu'a totonu 'o e 'aho Sāpate 'o hangē ko kinautolú. 'I he'eku fakakaukau atu ki he ngaahi me'a 'oku ou fai 'i he 'aho Sāpaté, 'oku ou tui na'e fu'u lelei ange 'eku tauhi 'o e 'aho Sāpaté 'i he me'a ko ia na'e 'ikai te u faí 'i he me'a ne u faí. Fakataha mo ha ngaahi me'a kehe pē, na'e 'ikai ke fu'u lelei 'eku faka'aonga'i e ngaahi akonaki 'a e folofolá ke fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'e hoko ai 'a e Sāpaté ko e 'aho na'e ui 'e he palōfita ko 'Īsaia "ko e fakafiefia, ko e 'aho mā'oni'oni 'o [e 'Eikí]" (Īsaia 58:13).

'Oku tau lau 'eni 'i he vahe 58 'o e tohi 'Īsaia:

"Kapau te ke ta'ofi ho va'é 'i he 'aho tapú, pea 'oua na'a fai ki ho lotó 'i hoku 'aho mā'oni'oni; pea ke ui 'a e 'aho tapú ko e fakafiefia, ko e 'aho mā'oni'oni 'o [e 'Eikí] ko e ongoongolelei; pea faka'apa'apa ki ai, 'o ta'efai ki ho ngaahi halá, 'o ta'efai ki ho lotó, pea ta'elea 'aki 'a e ngaahi lea 'a'au:

"Pehē, te ke toki fiefia koe 'i [he 'Eikí]; pea te u ngaohi koe ke ke heka 'i he ngaahi potu mā'olunga 'o māmaní, pea te u fafanga'aki koe 'a e tofi'a 'o Sēkope ko ho'o tamaí: he kuo folofola pehē 'a e fofonga 'o [e 'Eikí]" (Īsaia 58:13–14).

Ko e hā 'e lava ke fai 'e he ni'ihi fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmilí ke hoko ai 'a e 'aho Sāpaté ko e "fakafiefia"? Ko e hā 'e lava ke tau fai ke fakatupulaki 'etau tui kia Sīsū Kalaisi pea fakamālohia hotau ngaahi fāmilí 'i hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté?

'I he ta'u 'e hongofulu mā fā kuo hilí ne pulusi ai 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí ha fakamatala 'o faka'ai'ai 'a e Kāingalotu kotoa pē "ke nau fakamavahe'i 'a e 'aho ko 'eni mei he ngaahi ngāue 'o e māmaní pea fakatapu kinautolu 'aki 'enau ma'u 'a e laumālie 'o e lotú, fakafeta'i, tokoní, mo e ngaahi 'ekitiviti faka-fāmilí 'oku taau mo e 'aho Sāpaté" ("First Presidency Statement on the Sabbath," *Ensign*, Jan. 1993, 80).

'Oku totonu ke tau faka'aonga'i 'a e 'aho Sāpaté ki he fakafo'ou fakalaumālie. Hangē ko e akonaki 'a Palesiteni Kimipoló, 'oku totonu ke tau "fua 'aki e 'ekitiviti ke fakahoko he Sāpate takitaha 'aki e fa'a lotu" (Ngaahi Akonaki, 217). Na'á ne fakamatala 'o pehē, "Ko hono'uhinga 'o e Sāpaté 'i he lea faka-Hepeluú ko e 'mālōlō.' 'okú ne 'omi 'e ia ki he fakakaukau 'a e nonga ta'e 'i ai ha hoha'á, 'a e melinó 'o e 'atamaí mo

e laumālié. Ko ha 'aho ia ke to'o atu ai 'a e tokanga pē kiate kitá mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku mo'ua ki ai 'a e fakakaukau" (*Ngaahi Akonakí*, 210).

Na'á ne toe talamai foki ha 'ekitiviti 'e taha ke fakahoko he Sāpaté 'a ia 'e fu'u sai'ia ai 'a e kulupú ni. Na'á ne pehē, "Ko . . . ha 'aho ke faikaume'a ai 'i he founa totonú" (*Ngaahi Akonakí*, 212). 'Oku ou fakamamafa'i atu 'a e fo'i lea ko e *founa totonu*.

'Oku fakataumu'a foki e 'aho Sāpaté ko ha taimi ke fakataha ai 'a e fāmili, ke fakamālohia e ngaahi ha'i fakafāmili 'a ia ko e uho 'o e ongoongolelé. Na'e pehē 'e Palesitani Kimipolo: "Fakamoleki ha taimi [he 'aho Sāpaté] ke fakatahataha ai homou fāmili 'o talanoa, ako folofola, 'a'ahi ki hamou kaume'a, kāinga, mo kinautolu 'oku puke mo ta'elatá. Ko ha taimi lelei foki 'eni ke mou ngāue ai ki ho'omou ngaahi tohinoá mo ho'omou tohihohokó" (*Ngaahi Akonakís*, 210).

Na'e ako'i 'e Palesitani Siosefa F. Sāmita ha tefito'i mo'oni mahu'inga fekau'aki mo e fāmili pea mo e 'aho Sāpaté. Mavahe mei hono ma'u 'o e ngaahi fakataha-anga 'a e Siasí, na'á ne pehē: "'Oku ou manako ke ma'u 'a e faingamālie ke u nofo hifo ai 'o talanoa mo hoku fāmili 'i hoku 'apí, mo mau toe maheni lelei ange. 'Oku ou sai'ia ke ma'u ha faingamālie 'oku lahi 'i he 'aho Sāpaté ke u fakamoleki ia ki he taumu'a ko 'eni; ke u maheni mo 'eku fānaú, ke fetu'utaki mo kinautolu, pea nau maheni ai mo e folofolá, mo fakakaukau ki ha fa'ahinga me'a kehe mei he fakakatá mo e talanoa huá mo e kakatá mo e fakafiefiá, pea mo e ngaahi me'a hangē ko 'eni" ('i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [1965–75], 5:17–18).

'Oku ou kole kiate kimoutolu kakai lalahi kei talavou, 'a kimoutolu kuo mali mo te'eki malí, ke mou faka'aonga'i 'a e 'aho Sāpaté ko ha 'aho ke fakataha ai 'a e fāmili. 'Oua na'a mou movete holo 'i he fekumi ki ha ngaahi fakafiefia 'e tupu ai ha mavahevahe 'a e fāmili. Mou lotu, ako, talanoa, pea fiefia fakataha. Ngaohi 'a e 'aho Sāpaté ke hoko ko "e fakafiefia, ko e 'aho mā'oni'oni 'o [e 'Eikí] . . . : Hili ko iá, hangē ko e tala'ofa 'a 'Īsaiá, "te ke toki fiefia koe 'i [he 'Eikí]; pea teu ngaohi koe ke ke heka 'i he ngaahi potu mā-olunga 'o māmaní, pea te u fafanga'aki koe 'a e tofi'a 'o Sēkope ko ho'o tamai: he kuo folofola pehē 'a e fofonga 'o [e 'Eikí]" ('Īsaiá 58:13–14).

Si'oku ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'ofeina, ko e Siasi 'eni 'o Sīsū Kalaisí. Ko e fānau kitautolu 'a ha ongomātu'a fakalangi. Kuo tuku kitautolu ki he māmaní ko ha taumu'a, pea 'oku tataki kitautolu 'e he taumu'a ko iá ki he ngaahi fetu'utaki fakafāmili ta'engata kuó ma lave ki aí. 'E 'amoutolu 'a e ngaahi tāpuaki lelei taha 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'i he taimi ni pea 'i hono kotoa 'o e nofo ta'engatá, 'o kapau te mou tauhi 'Ene ngaahi fekau, pea ko e taha 'o 'Ene ngaahi fekau ke faka'apa'apa'i 'a e 'aho Sāpaté. 'I he'etau fai iá, 'oku toe lelei ange 'etau ngāue—fakatu'asino mo fakalaumālie—pea 'e vave ange 'etau laka ki mu'a 'i he hala ko ia 'oku tataki atu ki he mo'ui ta'engatá, 'a ia kuo fakahā mai 'e he 'Otua ko 'etau Tamai Ta'engatá "ko e me'a'ofa 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá" (T&F 14:7). 'Oku ou fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngaahi me'a ni pea 'oku ou kolea 'Ene ngaahi tāpuaki ke 'iate kimoutolu, ko hoku ngaahi kaume'a kei talavou mo faka-ei'eiki, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.